

Anna Michałowska-Mycielska

SEJM

ŻYDÓW LITEWSKICH

(1623-1764)

DIALOG

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Anna Michałowska-Mycielska

SEJM

ŻYDÓW LITEWSKICH

(1623-1764)

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Wydawnictwo Akademickie

ul. Chałubińskiego 1, 01-644 Warszawa

Copyright © by Anna Michałowska-Mycielska & Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2014

Wydanie elektroniczne
Warszawa 2014

Redakcja i korekta
Regina Gromacka

Projekt okładki i strony tytułowej
Anna Piwowar

Na okładce: synagoga w Zabłudowie. Zdjęcia ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN.

Przygotowanie książki umożliwił grant Narodowego Centrum Nauki (projekt nr N N108 093738)

ISBN ePub 978-83-8002-039-9
ISBN mobi 978-83-8002-043-6

Wydawnictwo Akademickie DIALOG
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218
tel./ faks: 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
<http://www.wydawnictwodialog.pl>

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Plik ePub przygotowała firma eLib.pl
al. Szucha 8, 00-582 Warszawa
e-mail: kontakt@elib.pl
www.eLib.pl

Sejm Żydów litewskich

Spis treści

- Okładka
 - Karta tytułowa
 - Karta redakcyjna
 - Wstęp
 - 1. Źródła i stan badań nad waadem litewskim
 - 2. Powstanie sejmu żydowskiego (waadu) i jego rozłam w 1623 r.
 - 3. Organizacja
 - 1. Podziały administracyjne
 - 2. Czas i miejsce obrad, zwoływanie i przebieg posiedzeń
 - 3. Skład waadu, delegaci
 - 4. Urzędnicy waadu
 - 5. Wydawanie i ogłaszanie zarządzeń, pinkasy
 - 4. Ustawodawstwo
 - 1. Wewnętrzne funkcjonowanie gmin
 - 2. Stosunki między gminami głównymi a podlegającymi im okręgami, gminami i osiedlami
 - 3. Osadnictwo i prawo obywatelstwa
 - 4. Sądownictwo
 - 5. Sprawy gospodarcze
 - 6. Pożyczanie pieniędzy, bankructwo
 - 7. Życie religijne i społeczne
 - 8. Codzienne kontakty z nie-Żydami
 - 5. Finanse
 - 1. Podatki i ich pobór
 - 2. Wydatki waadu
 - 3. Długi waadu
 - 6. Trybunał
 - 7. Kontakty z instytucjami i urzędnikami nieżydowskimi
 - 8. Kontakty z waadem koronnym
 - 9. Kontakty z Karaimami
- Zakończenie: Rozwiązanie waadów w 1764 r.
- Załącznik: Chronologia posiedzeń waadu litewskiego
- Wykaz skrótów
- Bibliografia
- Summary
- Indeks osobowy
- O wydawnictwie

Wstęp

Książka ta poświęcona jest sejmowi Żydów litewskich (waadowi litewskiemu) – naczelnemu organowi samorządu i centralnej reprezentacji społeczności żydowskiej zamieszkałej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ta fundamentalna instytucja nie doczekała się do tej pory monografii, a wiele aspektów jej funkcjonowania nie zostało w ogóle zbadanych.

Znaczenia tej instytucji nie sposób przecenić. Waad litewski funkcjonował permanentnie przez niemal półtora wieku (1623–1764), a jego działalność dotyczyła dosłownie wszystkich sfer życia społeczeństwa żydowskiego na Litwie. Przede wszystkim jednak podejmował szeroko zakrojone działania na rzecz ogółu Żydów litewskich – jego przedstawiciele byli aktywni na sejmach i sejmikach szlacheckich, na dworze królewskim, w trybunałach i sądach nieżydowskich i na dworach magnackich. Warto przy tym zwrócić uwagę na umiejętność definiowania przez starszyznę waadu zarówno potrzeb całej wspólnoty Żydów litewskich, jak i potencjalnych zagrożeń, a nie kierowanie się tylko lokalnymi i doraźnymi sprawami.

Podjęcie badań nad waadem litewskim było możliwe dzięki temu, że zachował się tekst jego pinkasu, czyli księgi protokołów. Jest to obszerne, unikalne źródło, pokazujące uchwalane przez waad zarządzenia oraz podejmowane działania. Funkcjonowanie waadu znalazło również odbicie w wielu źródłach nieżydowskich: księgach Metryki Litewskiej, księgach grodzkich, sądowych, archiwaliach miejskich i dominialnych.

Dzięki temu można szczegółowo odtworzyć funkcjonowanie instytucji samorządu żydowskiego (zarówno samego waadu, jak i gmin) na Litwie – mechanizmy ich działania, stosowane procedury administracyjne i sądownicze, a także pojawiające się nadużycia. Warto przy tym podkreślić, że w przypadku waadu koronnego jest to dużo trudniejsze, ponieważ jego pinkas nie zachował się.

Badania nad waadem litewskim mają jeszcze dwa ogólniejsze aspekty. Po pierwsze pokazują szersze procesy zachodzące wewnątrz społeczeństwa żydowskiego w XVII i XVIII w. Chodzi o takie zjawiska jak oligarchizacja władzy, narastanie fiskalizmu, zmiana struktury zawodowej, godzenie wymogów prawa żydowskiego z funkcjonowaniem w nieżydowskim otoczeniu, ferment religijny po połowie XVII w. oraz istnienie sporej grupy ludności „wymykającej się” władzy instytucji żydowskich. Można przypuszczać, że w dużym stopniu zjawiska te dotyczyły również Żydów koronnych.

Po drugie badania te pokazują, jak funkcjonowali Żydzi w strukturze państwa stanowego. Stanowili oni bowiem odrębny stan i posiadali własne instytucje centralne, które podejmowały skuteczne działania, aby zapewnić ludności żydowskiej bezpieczeństwo i dobre warunki egzystencji. Reprezentując tę społeczność na zewnątrz, waad znajdował się między światem żydowskim a nieżydowskim. Elita społeczności żydowskiej musiała orientować się w mechanizmach funkcjonowania państwa i w ramach swojej działalności samorządowej sprawnie poruszać się w świecie nieżydowskim. Starszyzna waadu litewskiego intensywnie współpracowała z magnatami piastującymi często najważniejsze urzędy państwowe. Waad był nie tylko instytucją samorządu żydowskiego, lecz jednocześnie częścią państwowego aparatu skarbowego. Zasadniczo bronił się przed ingerencją nieżydowską w swoje wewnętrzne sprawy, z drugiej jednak strony dopuszczał możliwość odwołania się do władz nieżydowskich w takich kwestiach, jak pobór podatków, egzekucja długów, sądownictwo. Wydaje się, że nie do utrzymania jest tradycyjny, utrwalony zwłaszcza w starszej historiografii obraz waadu działającego niezależnie i na uboczu, kontaktującego

się ze światem nieżydowskim tylko sporadycznie i wyłącznie w kwestiach fiskalnych.

Funkcjonowanie waadu litewskiego starałam się pokazać w szerszym kontekście, uzasadniającym wydawane zarządzenia czy podejmowane działania. Trudności przysparzała rozległość i wielowątkowość tematu, dotyczącego właściwie wszystkich aspektów i sfer życia Żydów litewskich. Różne tropy prowadziły do wielu zagadnień gospodarczych, społecznych i religijnych wykraczających poza ramy tej książki, toteż odnośną literaturę wskazywałam jedynie w przypisach. Ponadto wiele zagadnień pojawiających się w książce wymaga odrębnych badań – dotyczy to przede wszystkim kwestii demograficznych i skarbowych. Unikałam – jeśli nie było to absolutnie konieczne – porównań z waadem koronnym i opisywania tej instytucji.

Żydom litewskim historycy poświęcali znacznie mniej uwagi niż Żydom koronnym^[1]. W pracach dotyczących ludności żydowskiej w dawnej Rzeczypospolitej Żydzi litewscy na ogół wzmiankowani są lakonicznie, na marginesie rozważań dotyczących Żydów koronnych. Niewiele prac dotyczy wyłącznie żydowskiej Litwy i zazwyczaj obejmują one kilka stuleci, okres nowożytny traktując bardzo ogólnie. Do tych ostatnich należą opracowania Augustinasa Janulaitisa^[2], Mashy Greenbaum^[3], Solomonasa Atamukasa^[4] i Dovidą Katza^[5]. Inny typ publikacji stanowią zbiory artykułów o Żydach na Litwie, z których zazwyczaj pierwszy dotyczy okresu średniowiecza i nowożytności. Przykładem są teksty Marka Wisznicera^[6], Israela Klausnera^[7] i Dowa Lewina^[8].

Historii Żydów litewskich w okresie średniowiecza i początków nowożytności poświęcona jest praca Siergieja Aleksandrowicza Bierszadzkiego, której ramy chronologiczne są znacznie szersze niż to ujmuje tytuł i sięgają końca XVIII wieku^[9]. Okresu nowożytnego dotyczą prace Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė^[10]. Autorka nie sięga jednak do źródeł i literatury w języku hebrajskim i jidysz, w znacznej mierze opierając się na źródłach i literaturze w języku polskim i rosyjskim, co nieraz powoduje powielanie błędów i nieścisłości. Wielu aspektom funkcjonowania Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku poświęcona jest nieopublikowana praca doktorska Marii Cieśli^[11].

Osadnictwo żydowskie na Litwie było późniejsze niż na terenie Korony. Gminy żydowskie w Wielkim Księstwie Litewskim funkcjonowały co najmniej od XIV wieku. Wielki książę Witold wydał przywileje dla Żydów litewskich: brzeskich w 1388 r. i grodzieńskich w 1389 r.^[12], potwierdzone później przez kolejnych władców. Pod koniec XIV w. na Litwie istniały gminy żydowskie w Brześciu i Grodnie oraz w Trokach (zamieszkałych przez Karaimów)^[13].

W 1495 r. Żydzi zostali wypędzeni z Wielkiego Księstwa Litewskiego^[14]. Wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk nakazał odebrać Żydom majątki i dzierżawy oraz przekazać je chrześcijanom, chyba że Żydzi zdecydują się przyjąć katolicyzm lub prawosławie^[15]. Król Jan Olbracht zezwolił wygnańcom na osiedlenie się w miastach Korony, najpierw w Ratnie w ziemi chełmskiej, a w 1498 r. również w innych miastach, gdzie mieli się cieszyć takimi samymi prawami jak miejscowi Żydzi^[16]. Po ośmiu latach wygnania, w 1503 r., Aleksander wydał zgodę na powrót Żydów na Litwę, zagwarantował im także zwrot majątków pod warunkiem pokrycia kosztów inwestycji poczynionych przez osoby, którym przekazano te majątki w 1495 r. Można przypuszczać, że rokowania w sprawie powrotu na Litwę prowadziła reprezentacja Żydów, która zobowiązała się do wystawienia na służbę gospodarską oddziału 1000 konnych. Jednakże już w 1503 r. gminy wystąpiły do Aleksandra z prośbą o zwolnienie z tego obciążenia i uzyskały jego zgodę^[17]. Można przypuszczać, że była to zamiana na podatek pieniężny i właśnie wtedy nałożony został na Żydów litewskich obowiązek płacenia specjalnego podatku, zwanego „powrotnym”. Trudno określić, jak

żywa była pamięć o wypędzeniu w świadomości Żydów litewskich. Choć nigdzie w postanowieniach waadu litewskiego nie przywoływano tego wydarzenia wprost, można przypuszczać, że ogólne sformułowanie o chęci uniknięcia zagrożenia dla wszystkich Żydów w państwie litewskim kryło obawę przed ponownym wygnaniem.

W pierwszej połowie XVI w. do Wielkiego Księstwa Litewskiego napływali emigranci żydowscy z państw niemieckich i z Czech^[18]. Żydzi osiedlali się w nowych ośrodkach; w dekrete królewskim z 1529 r. wymienione zostały gminy w następujących miastach królewskich: Trokach, Grodnie, Pińsku, Brześciu, Kobryniu, Klecku, Łucku, Włodzimierzu i Nowogródka, a w 1551 r. Żydzi wzmiankowani byli także w Tykocinie, Słonimiu, Mścibowie, Krzemieńcu, Połocku, Witebsku i Mereczu^[19]. Żydzi ze „starszych” gmin zasiedlali mniejsze miejscowości, dając początek nowym ośrodkom, przy czym ruch ten skierowany był przede wszystkim w kierunku północno-wschodnim. Jak pisze Mordechaj Nadav, Żydzi litewscy od powrotu z wygnania do połowy XVI w. mieli prawo nabywać, posiadać i czerpać zyski z ziemi, a położenie prawne tych, którzy posiadali ziemię, było bardzo korzystne, przy czym niektóre pojedyncze osoby uzyskiwały takie prawa jak szlachta. Po 1569 r., kiedy posiadanie przez Żydów ziemi stało się niemożliwe, działali oni jako pośrednicy i dzierżawcy^[20].

Egzystencją Żydów na Litwie zachwiały wydarzenia połowy XVII w., kiedy wiele gmin zostało spustoszonych, zaś inne się wyludniły. Natan Hanower, żydowski kronikarz wydarzeń połowy XVII w., odnotował, że mieszkańcy Litwy uciekli do gminy wileńskiej i grodzieńskiej, gdzie wrogowie nie dotarli, natomiast wiele innych gmin zniszczono, a ich mieszkańców wymordowano. „Mieszkańcy św. gm. Słucka, Pińska i Brześcia Litewskiego – pisze Hanower – uciekli częścią do Wielkopolski, częścią do Gdańska nad morzem i rzeką Wisłą. Biedny lud pozostały w Brześciu i Pińsku zginął w obronie wiary w liczbie kilkuset osób; podobny los spotkał Żydów blisko Pińska na błonach”^[21]. Żydzi litewscy ucierpieli szczególnie w czasie wojny z Moskwą w latach 1654–1667. Spustoszeń dopełniły epidemia dżumy w latach 1655–1660 oraz bieda i głód. Przeciwko Żydom wysuwano oskarżenia o współpracę z wrogiem, czemu często towarzyszyły próby pozbawienia lub ograniczenia przywilejów, odebrania nieruchomości lub wygnania z miast. Generalnie jednak pozycja Żydów w połowie XVII w. była o wiele silniejsza niż na przełomie XV i XVI w., dlatego próby podważenia ich stanu posiadania skończyły się niepowodzeniem.

Żydzi litewscy stanowili ważny obszar diaspory aszkenazyjskiej. Jednakże oszacowanie ich liczby w Wielkim Księstwie Litewskim nastręcza wielu trudności, co jest spowodowane brakiem źródeł statystycznych (w związku z ryczałtowo płaconymi podatkami), a także charakterem źródeł skarbowych. Dyspartymenty (coroczne podziały) pogłównego, ze względu na złożony charakter rozliczeń, nie mogą być traktowane jako materiał do badania liczebności poszczególnych ośrodków żydowskich^[22].

Dla drugiej połowy XVI w. najbardziej wiarygodne wydają się szacunki Siergieja Bierszadzkiego, oceniającego liczbę Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim na 10 000–12 000^[23]. Jest to zbliżone do wyników najnowszych badań Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė, która podaje, że w 1563 r. mieszkało na Litwie 14 000, a w 1566 r. – 15 000 Żydów^[24]. Warto zauważyć, że powyższe liczby odnoszą się do terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed 1569 r. i obejmują dość liczne skupiska żydowskie na Wołyniu. Dla połowy XVII w. Maria Cieśla wylicza, analizując taryfę dymów z 1650 r., sporządzoną po uchwaleniu nowego podatku podymnego, że w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkało około 20 000 Żydów (stanowiących 0,51% ogółu ludności, a 3,5% ludności miejskiej)^[25]. Powolny rozwój demograficzny został zahamowany w połowie XVII w. w związku

z powstaniem Chmielnickiego, najazdem szwedzkim, a zwłaszcza okupacją moskiewską. Ogólnie rzecz biorąc, w trakcie działań mniej ucierpiały dobra prywatne, bardziej zaś miasta królewskie, a więc te, w których znajdowały się największe gminy żydowskie. W tym okresie Litwa stała się również terenem wzmożonej emigracji żydowskiej w związku z napływem uciekinierów z Ukrainy, co spowodowało znaczny wzrost populacji żydowskiej w poszczególnych ośrodkach. Analizując taryfy pogłównego generalnego, uchwalonego dla Litwy po raz pierwszy w 1676 r., Maria Cieśla podaje liczbę 12 000 Żydów w drugiej połowie XVII w.^[26] Dane dla poszczególnych miejscowości z pierwszej połowy XVIII w. pokazują stały wzrost liczby ludności żydowskiej we wszystkich ośrodkach. To, że Żydzi w mniejszym stopniu odczuli konsekwencje wojny północnej i panującej wówczas zarazy, tłumaczone jest mobilnością tej społeczności w sytuacji zagrożenia oraz inwestowaniem w łatwiejsze do ocalenia ruchomości (takie jak metale szlachetne, biżuteria, gotówka), a w konsekwencji dysponowaniem po zakończeniu działań wojennych większymi kapitałami niż mieszczaństwo chrześcijańskie^[27]. Spis przeprowadzony w latach 1764–1765, w wyniku reform sejmu konwokacyjnego, był pierwszym ogólnym spisem mogącym stanowić podstawę do badań demograficznych. Odnotował on 430 009 Żydów w Koronie i 157 649 w Wielkim Księstwie Litewskim (stanowiących 27% ludności całej Rzeczypospolitej)^[28], przy czym osobny problem stanowi liczba niemowląt oraz osób zatajonych^[29]. Dane spisu 1764–1765 pokazują dziesięciokrotny wzrost populacji żydowskiej na Litwie w ciągu jednego stulecia. Mechanizm tego skoku demograficznego nie został do tej pory zadowalająco wyjaśniony.

Osadnictwo żydowskie na Litwie miało nieco inny charakter niż na terenie Korony. W XVI w. Żydzi osiedlali się i zakładali gminy w miastach królewskich, a od końca tamtego stulecia pojawiła się tendencja do osiadania w miastach i miasteczkach prywatnych, co wiązało się z zakładaniem nowych ośrodków i oferowaniem przez ich właścicieli korzystnych warunków osadnikom, w tym także Żydom. Początkowo ludność żydowska koncentrowała się na południowo-zachodnich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego (w pobliżu największej, centralnej gminy brzeskiej), z czasem przesuając się w kierunku północnym (pierwszy przywilej dla Żydów w Wilnie został wydany w 1629 r.) i – w mniejszym stopniu – wschodnim. Migracja na wschód związana była z tendencją do osiedlania się na terenach słabo zurbanizowanych i gorzej rozwiniętych gospodarczo. W XVIII w. ważnym obszarem osadnictwa żydowskiego stała się Żmudź, gdzie wcześniej liczba Żydów była znikoma. Powyższym kierunkom rozwoju osadnictwa żydowskiego towarzyszyła wyraźna tendencja do przenoszenia się z dóbr królewskich do dóbr prywatnych – szlacheckich i magnackich, gdzie protekcja właścicieli stwarzała dogodne warunki do zamieszkiwania i prowadzenia działalności gospodarczej.

W okresie nowożytnym większość Żydów litewskich zamieszkiwała ośrodki miejskie, przy czym zaledwie kilka z nich było dużymi miastami. Jak pokazują badania Shaula Stampfera, oparte na spisie z 1764 r., dla żydowskiego osadnictwa na Litwie charakterystyczna była koncentracja w średniej wielkości gminach, liczących 500–1000 mieszkańców^[30]. W porównaniu z terenami koronnymi na Litwie znacznie większą rolę odgrywało osadnictwo żydowskie na terenach wiejskich, przy czym odsetek ludności wiejskiej był równomierny na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego (w Koronie wahał się od bardzo niewielkiego do 50%). Jak szacuje Maria Cieśla, około 60% Żydów litewskich stanowiło ludność miejską, zajmującą się handlem i rzemiosłem, a 40% stanowili arendarze – mieszkańcy niewielkich miasteczek i wsi^[31].

Kultura Żydów litewskich rozwinęła wiele specyficznych cech: odmienne były tradycje, dialekt jidysz, liturgia, duchowość i mentalność. Miało to bezpośredni wpływ na charakter jesziw, na

racjonalny chasydyzm (Chabad) oraz na zaangażowanie Żydów litewskich w ruch haskali (oświecenia)^[32]. Wszystko to nadawało żydowskiej społeczności na Litwie charakterystyczny, łatwo odróżnialny rys, czego wyrazem było określenie „litwacy”, często używane z odcieniem pejoratywnym.

Jidysz używany na co dzień przez Żydów litewskich znacznie odbiegał od tego, którym mówili Żydzi polscy. Jidysz litewski bądź litwacki (zwany też dialektem-o, dialektem północno-wschodnim lub północnym) różnił się fonetycznie (inaczej wymawiano samogłoski), w zakresie rodzajów gramatycznych rzeczowników (brak rodzaju nijakiego, zmienione rodzaje niektórych rzeczowników), posiadał też liczne regionalizmy leksykalne^[33].

Litwa, a zwłaszcza Wilno, stanowiła w okresie nowożytnym ważny rejon nauki rabinicznej w świecie aszkenazyjskim, a tutejsze jesziwy wykształciły wielu wybitnych rabinów zachodnioeuropejskich. Charakterystyczny dla jesziw litewskich był nieco odmienny charakter studiów. Metoda egzegezy zwana *pilpul* była co prawda uznawana na Litwie, ale nie stanowiła podstawy studiów talmudycznych, a przede wszystkim nie traktowano jej jako sposobu rozwiązywania ważnych problemów prawnych. Stosowana była natomiast jako sztuka oratorska, zwłaszcza przez wędrownych kaznodziejów. Dla studiów litewskich typowe było szukanie właściwego znaczenia tekstu i rozwiązywanie sprzeczności w tekstach na tyle, na ile pozwalała na to logika. To spowodowało wykształcenie się w folklorze żydowskim dwóch typów uczonych: „polskiego” – ekscytującego się i lubiącego „gładkie” wyjaśnienia oraz „litewskiego” – sceptycznego, skoncentrowanego na faktach i domagającego się logicznych argumentów.

Odmienna sytuacja polityczno-gospodarcza oraz duchowość Żydów litewskich spowodowały, że napływający z Podola i Wołynia chasydyzm był na Litwie zupełnie inaczej pojmowany i przyjmowany. Wydarzenia różniące się od studiów talmudycznych i skoncentrowane na modlitwach, krytyka panujących zwyczajów i tradycji religijnych oraz zmiany w liturgii (wprowadzenie sefardyjskiej wersji modlitw) postrzegane były przez Żydów litewskich jako naruszenie panującego porządku religijnego. Dodatkowo odstraszała ich działalność Izraela Baal Szem Towa i jego uczniów jako cudotwórców, wizjonerów i uzdrowiaczy, kolidująca z racjonalnym sposobem myślenia Żydów litewskich^[34].

Na ten specyficzny charakter żydowskiej Litwy i tożsamość Żydów litewskich z pewnością miały wpływ odrębne struktury samorządowe i działalność odrębnej instytucji centralnej, jaką był waad litewski.

Źródła żydowskie, przede wszystkim pinkas waadu litewskiego, pokazują zarówno silne poczucie więzi Żydów z terenów Litwy, jak i poczucie odrębności, kształtowane przede wszystkim w zetknięciu z Żydami koronnymi. Litwa określana była w nich jako kraj czy kraje litewskie (hebr. *medinat*, l. mn. *medinot Lita*), wyraźnie oddzielone od kraju czy krajów polskich (hebr. *medinat*, l. mn. *medinot Polin*). Wspólne interesy i potrzeby, określane w zarządzeniach waadu jako „wspólne dobro”, powodowały, że mniejsze jednostki autonomiczne, czyli okręgi i gminy, mniej lub bardziej harmonijnie ze sobą współpracowały. Jedynie w przypadku największych kataklizmów i zagrożeń, jakie nastąpiły na przykład w połowie XVII w., interesy „litewskie” schodziły na drugi plan wobec interesów „ogóln żydowskich”.

Przeprowadzona w ramach pracy nad książką kwerenda objęła materiały archiwalne, przechowywane w Grodnie, Jerozolimie, Kijowie, Krakowie, Lwowie, Mińsku, Moskwie, Nowym Jorku, Warszawie i Wilnie. Pracownikom tamtejszych archiwów i bibliotek bardzo dziękuję za pomoc. Poszukiwania archiwalne i prace nad książką umożliwił mi grant Narodowego Centrum Nauki.

Wiele zainteresowania i życzliwości okazali moim badaniom koledzy z mojego macierzystego Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, którym zawdzięczam inspirujące uwagi i wskazówki. Szczególną wdzięczność winna jestem trzem osobom: Marii Cieśli, Adamowi Kaźmierczykowi i Andrzejowi Zakrzewskiemu, którzy dzielili się ze mną swoimi znaleziskami archiwalnymi i wskazywali mi drogi dalszych poszukiwań.

[1] Najważniejsze prace dotyczące historii Żydów litewskich omawia Egidijus Aleksandravičius (*Žydai lietuvių istoriografijoje*, [w:] *Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga Vilnius, 1997 m. rusėjo 10–12 d.*, Vilnius 1999, s. 9–16).

[2] A. Janulaitis, *Žydai Lietuvoje. Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX amž.*, Kaunas 1923. Jeden z rozdziałów książki (s. 49–60) poświęcony jest waadowi litewskiemu i jego ustawodawstwu.

[3] M. Greenbaum, *The Jews of Lithuania. A Story of a Remarkable Community 1316–1945*, Jerusalem 1995.

[4] S. Atamukas, *Jewriei w Litwie XIV–XX wieka*, Wilnius 1990; *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius 1998; *Juden in Litauen. Ein geschichtlicher Überblick vom 14. bis 20. Jahrhundert*, Konstanz 2000.

[5] D. Katz, *Lithuanian Jewish Culture*, Vilnius 2004. Jeden z rozdziałów książki (s. 73–84) poświęcony jest waadowi litewskiemu.

[6] M. Wisznicer, *Di geszichte fun Jidn in Lite fun mitlalter biz der erszter welt-milchome (algemajner iberblik)* [Historia Żydów na Litwie od średniowiecza do I wojny światowej (zarys ogólny)], [w:] *Lite* [Litwa], red. M. Sudarski, U. Kacencelenbogn, I. Kisin, t. 1, Nju Jork 1951, kol. 43–88.

[7] I. Klausner, *Toldot ha-Jehudim be-Lita*. [Historia Żydów na Litwie], [w:] *Jahadut Lita* [Żydzi litewscy], t. 1, Tel Awiw 1959, s. 23–73 (*Me-ha-mea ha-arba esre ad sznat 1795* [Od XIV wieku do 1795 roku]).

[8] D. Lewin, *Prakim be-toldot ha-Jehudim be-Lita* [Rozdziały nt. historii Żydów na Litwie], [w:] *Pinkas ha-kehilot. Lita* [Księga gmin. Litwa], red. D. Lewin, Jeruszałajim 1996, s. 1–106.

[9] S.A. Bierszadskij, *Litowskije jewriei. Istorija ich juridiczeskago i obszczestwiennago położenija w Litwie ot Witowta do lublinskoj unii, 1388–1569 g.*, S. Pietierburg 1883.

[10] Główne tezy pracy doktorskiej Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė zawarte są w broszurze: *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės svisuomenėje: Sugyvenimo aspektai*, Vilnius 2004. Na podstawie pracy doktorskiej powstała książka *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*, Vilnius 2009. Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė jest również autorką kilku artykułów o Żydach litewskich w okresie nowożytnym: *Žydai XVI a. pirmosios pusės LDK visuomenėje: skaičiai, statusas, požiūriai*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai. Straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999, s. 378–441; *Žydai*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, red. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Vilnius 2001, s. 796–809 (polski przekład: *Żydzi*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Kraków 2006, s. 886–902).

[11] M. Cieśla, *Żydzi w Wielkim Księstwie Litewskim 1632–1764. Sytuacja prawna, demografia,*

działalność gospodarcza, Warszawa 2010 (nieopublikowana praca doktorska).

[12] S.A. Bierszadskij, *Privilegii wielikago kniazia Witowta litowskim jewriejam (Otrywok iz izsledowanija o juridiczeskom i obszczestwiennom położenii jewriejew w Litwie ot wriemien Witowta do lublinskoj unii)*, „Woschod” 1882, cz. I: nr 7–8, s. 89–120; cz. II: nr 9–10, s. 194–221; cz. III: nr 11–12, s. 41–55.

[13] S.A. Bierszadskij, *Litowskije jewriei...*, s. 345.

[14] Jak zauważa Hanna Zaremska, takie krótkotrwałe wygnania, motywowane chęcią czerpania zysków z zajęcia majątków żydowskich, były szeroko stosowaną przez władców praktyką, spotykaną w Europie Zachodniej, w Austrii, Czechach i na Węgrzech (H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 494–495).

[15] W literaturze funkcjonują różne interpretacje przyczyn tego wygnania. Krzysztof Pietkiewicz podkreśla znaczenie czynników ideologicznych – dążenie do jedności wyznaniowej w państwie (K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 162–163). Polemizuje z nim Grzegorz Błaszczyk, wysuwając na pierwszy plan motywy ekonomiczne – chęć zapełnienia pustek w skarbie wielkoksiążęcym (G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 221). Stefan Gąsiorowski przytacza inny motyw ekonomiczny – chęć skasowania długów zaciągniętych u bankierów żydowskich jeszcze przez króla Kazimierza Jagiellończyka. Podaje też jeszcze inną interpretację, która tłumaczy działania Aleksandra nienawiścią do Żydów, spowodowaną czarami i doprowadzeniem do bezpłodności jego żony Heleny, leczonej przez Żydówkę (S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków–Budapeszt 2008, s. 178–179).

[16] *Dyplomatarjusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, wyd. M. Bersohn, Warszawa 1910, nr 397, s. 222.

[17] K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 164.

[18] S. Atamukas, *Jewriei w Litwie...*, s. 13.

[19] S.A. Bierszadskij, *Litowskije jewriei...*, s. 346.

[20] M. Nadav, *Jewish Ownership of Land and Agricultural Activity in 16th Century Lithuania*, „Scripta Hierosolymitana”, t. 38: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998, s. 161–165.

[21] Natan Hanower, *Jawein Mecula. Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego*, oprac. M. Bałaban, „Ruś” I, 1911, z. 3, s. 285.

[22] Próba potraktowania dyspartymentów pogłównego jako spisu podatników oraz odtworzenia na ich podstawie mapy skupisk żydowskich, podjęta dla Korony przez Judith Kalik, doprowadziła autorkę do wielu błędnych spostrzeżeń (J. Kalik, *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland*, Leiden–Boston 2009). Zob. recenzja tej publikacji autorstwa Adama Kaźmierczyka (KH 118, 2011, z. 3, s. 577–583).

[23] S.A. Bierszadskij, *Litowskije jewriei...*, s. 334–335. Chaim Hilel Ben-Sasson szacuje – wszystko wskazuje, że o wiele za wysoko – liczbę Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w 1578 r. na 27 000 (H.H. Ben-Sasson, *Lithuania. A Province of Jewish Society and Culture Crystalized in Modern Times*, [w:] H.H. Ben-Sasson, *Trial and Achievement. Currents in Jewish History (from 313)*, Jerusalem 1974, s. 168; zob. także inną wersję tego tekstu: H.H. Ben-Sasson, *Lithuania: The Structure and Trends of its Culture*, Encyclopaedia Judaica Year Book 1973,

Jerusalem 1973, s. 120).

[24] J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai...*, s. 341.

[25] M. Cieśla, *Żydzi w Wielkim Księstwie Litewskim...*, s. 200–208. Autorka podkreśla jednak, że w niektórych ośrodkach odsetek ludności żydowskiej był znacznie wyższy, np. w Pińsku w 1648 r. wynosił ok. 20% (s. 208).

[26] Tamże, s. 215–218. W literaturze spotykane są wyższe szacunki, np. Ben-Sasson ocenia liczbę Żydów na Litwie w 1676 r. na 32 000 (H.H. Ben-Sasson, *Lithuania. A Province of Jewish Society...*, s. 168).

[27] M. Nadav, *The Jews of Pinsk, 1506 to 1880*, red. M.J. Mirsky, M. Rosman, Stanford 2007, s. 171.

[28] Dane tego spisu opublikowali Shaul Stampfer (*The 1764 Census of Lithuanian Jewry and What It Can Teach Us*, [w:] *Papers in Jewish Demography 1993 in Memory of U. O. Schmelz*, red. S. DellaPergola, J. Even, Jerusalem 1997, s. 105–121) oraz Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė (*Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai...*, s. 344–364). Ta ostatnia publikacja zawiera jednak wiele błędów w nazwach miejscowości. W innym artykule Šiaučiūnaitė-Verbickienė analizuje dane spisowe, podając odsetek Żydów i liczbę gmin żydowskich w poszczególnych województwach, nie zauważając jednak, że granice autonomii żydowskiej nie pokrywały się z granicami administracyjnymi Wielkiego Księstwa Litewskiego (J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *The Jewish Living Space in the Grand Duchy of Lithuania: Tendencies and Ways of its Formation*, [w:] *Jewish Space in Central and Eastern Europe Day-to-Day History*, red. J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, L. Lempertienė, Newcastle 2007, s. 15–17).

[29] Rafał Mahler, analizując wnikliwie spis 1764–1765 dla Korony, zaproponował podwyższenie danych spisowych o liczbę niemowląt (6, 35%) oraz osób zatajonych (20%). Miał jednak wątpliwości co do używania tych samych współczynników dla Litwy, stwierdzając, że na jej obszarze, zwłaszcza na terenach wschodnich, współczynnik osób zatajonych był znacznie wyższy, i tłumacząc to znacznie większą powolnością i nieudolnością aparatu skarbowego (R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce...*, s. 158). Na wysoki współczynnik osób zatajonych podczas spisu, zwłaszcza na północno-wschodnich terenach Litwy (w rejonie Witebska), wskazuje Shaul Stampfer (*Some Implications of Jewish Population Patterns in Pre-partition Lithuania*, „Scripta Hierosolymitana”, t. 38: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998, s. 199).

[30] S. Stampfer, *The 1764 Census...*, s. 93–96.

[31] M. Cieśla, *Żydzi w Wielkim Księstwie Litewskim...*, s. 252.

[32] O litewskiej haskali zob. J. Szacki, *Kultur-gesichte fun der haskole baj Jidn in Lite* [Historia kultury haskali wśród Żydów na Litwie], [w:] *Lite* [Litwa], red. M. Sudarski, U. Kacenenbogn, I. Kisin, t. 1, Nju Jork 1951, kol. 691–758.

[33] E. Geller, *Jidysz – język Żydów polskich*, Warszawa 1994, s. 68–69. O żydowskim dialekcie litwaków zob. też L. Bednarczuk, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1999, s. 121.

[34] W.Z. Rabinowitsch, *Der Karliner Chassidismus. Seine Geschichte und Lehre*, Tel Aviv 1935, s. 19–20; tenże, *Lithuanian Hasidism*, New York 1971, s. 3–4.

Źródła i stan badań nad waadem litewskim

Mimo ogromnego znaczenia instytucji waadów, nie doczekały się one wyczerpujących opracowań.

W przypadku Sejmu Czterech Ziem, czyli waadu koronnego, można to tłumaczyć słabo zachowaną bazą źródłową. Pinkas – rękopiśmienna księga protokołów – waadu koronnego została zniszczona prawdopodobnie jeszcze w XVIII w.^[35] Olbrzymią pracę zgromadzenia rozproszonego materiału źródłowego podjął w okresie międzywojennym młody badacz Izrael Halperin, zbierając różne odpisy i urywki zarówno w źródłach żydowskich, jak i nieżydowskich. Książka Halperina ukazała się w 1945 r.^[36] Materiały te zostały później uzupełnione przez Izraela Bartala, w nowym, rozszerzonym wydaniu, opublikowanym w 1990 r.^[37]

Dodatkowego znaczenia nabierają w tej sytuacji materiały nieżydowskie. Halperin zamieścił w swojej pracy dokumenty w języku polskim, ich rejestry opublikował też Ignacy Schiper^[38]. Ostatnio zbiór źródeł nieżydowskich dotyczących waadu koronnego opublikowali Jakub Goldberg i Adam Kaźmierczyk^[39]. Zbiór zawiera dokumenty wcześniej publikowane (w całości lub w postaci rejestrow) oraz nowe materiały. Wydawnictwo to pokazuje, jakiego typu źródłami do badania waadów dysponujemy. Wydawcy podzielili zebrane materiały na trzy części. Pierwszą stanowią dokumenty władz Rzeczypospolitej, głównie królów i podskarbie koronnych, takie jak uniwersały, przywileje czy dekrety trybunału skarbowego radomskiego. Drugą część zawiera dokumenty wytworzone przez sam Sejm Czterech Ziem i jego przedstawicieli, w wielu przypadkach zachowane w postaci brudnopisów tłumaczeń na język polski. W trzeciej części znalazły się dokumenty, które w sposób pośredni dotyczą Sejmu Czterech Ziem, np. diariusze trybunału skarbowego radomskiego czy korespondencja magnatów i urzędników dominialnych.

Jak zauważają wydawcy, szeroka działalność sejmu żydowskiego oraz narastająca od początku XVIII w. ingerencja władz nieżydowskich w jego działalność były silnym czynnikiem źródłotwórczym. Na potrzeby podskarbiego i jego urzędników tłumaczono na język polski różnego rodzaju listy i dokumenty, niektóre dokumenty uwierzytelniano w księgach sądowych, przede wszystkim grodzkich. Dzięki temu część spuścizny Sejmu Czterech Ziem zachowała się w polskiej wersji językowej, czasem w znacznym stopniu odbiegającej od pierwotnego tekstu hebrajskiego. Treść tłumaczonych tekstów jest bardzo różna i wbrew temu, czego można by się spodziewać, nie dotyczy wyłącznie kwestii fiskalnych, lecz także spraw obyczajowych i religijnych^[40].

W materiałach dotyczących waadu koronnego, zarówno żydowskich, jak i nieżydowskich, spotykamy materiały odnoszące się do waadu litewskiego, przede wszystkim zaś – do jego relacji czy konfliktów z waadem koronnym.

Generalnie waad koronny ma znacznie obfitszą literaturę^[41] niż litewski, choć tak naprawdę wciąż nie doczekał się rzetelnej monografii^[42].

Odmienną sytuację mamy w przypadku źródeł do badania waadu litewskiego. Rękopiśmienna księga z postanowieniami waadu powadzona była w każdej gminie głównej, co wynikało między innymi z obowiązku czuwania nad wdrażaniem postanowień w życie, ciążącego na seniorach kraju. Izak Lewin odnotował istnienie trzech egzemplarzy pinkasu, przechowywanych do czasu I wojny

światowej w Grodnie, Brześciu i Wilnie. Podał również, że istniał czwarty rękopis, pochodzący ze Słucka, który znajdował się „gdzieś na Białorusi”, w rękach prywatnych i nie udało się go wykorzystać w badaniach naukowych^[43]. Istnienie trzech egzemplarzy pinkasu odnotowują również Majer Bałaban i Mark Wisznicer^[44].

Tekst pinkasu był wielokrotnie odpisywany przez wydawców i badaczy w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Odpisom postanowień często towarzyszą różne zestawienia i indeksy. W spuściźnie Szymona Dubnowa, przechowywanej w YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku, znajduje się kilka odpisów jego autorstwa^[45]. Inna kopia z 1877 r. znajduje się w zbiorach nowojorskiego Jewish Theological Seminary^[46]. W Kijowie przechowywane są dwie kopie grodzieńskiego egzemplarza pinkasu, sporządzone w 1874 r. w Mińsku przez Eleazara Halewiego Horowica^[47]. W Bibliotece Narodowej w Jerozolimie przechowywane są dwa odpisy – pierwszy powstał na podstawie wileńskiego egzemplarza pinkasu^[48], drugi został sporządzony w 1874 r. w Mińsku przez Eliezera Lipmana Rabinowica na podstawie egzemplarza grodzieńskiego^[49]. Shaul Stampfer wskazał też na kopię pinkasu przechowywaną w Moskwie^[50], nie znalazłam jednak informacji o niej w przewodniku po zbiorach dotyczących Żydów w archiwach moskiewskich^[51]. Niekiedy wypisy obejmują małe fragmenty pinkasu^[52].

Drukiem wydane zostały najpierw niewielkie fragmenty pinkasu waadu litewskiego.

Arie Lejb Feinstein w swojej monografii o Brześciu Litewskim zamieścił 56 fragmentów i regestów postanowień waadu dotyczących gminy brzeskiej^[53]. Ten sam autor opublikował też w 1893 r. swego rodzaju indeks – zestawienie postanowień waadu dotyczących podatków, dobroczynności, nauki oraz zwalczania zbytku^[54].

Abraham Eliaasz (Albert) Harkawi^[55] opublikował dwa artykuły, w których zamieścił fragmenty pinkasu. Pierwszy zawiera pięć wyroków, jakie zostały wydane w sporach między waadem litewskim i koronnym^[56]. Drugi zawiera dwa wyroki wydane w procesach między litewskimi gminami głównymi oraz wyrok uznający niezależność gminy słuckiej^[57].

Co ciekawe, jak podaje Izak Lewin, w 1886 r. Harkawi zamierzał wydać tekst pinkasu waadu litewskiego na łamach wileńskiego pisma „Ha-Melic”, do czego jednak nie doszło z „dość oryginalnych” powodów. Jak pisze Lewin: „Sprzeciwili się temu petersburscy notablowie żydowscy, którzy obawiali się, że ogłoszenie autentycznych zapisków zjazdów litewskich potwierdzi w oczach opinii nieżydowskiej, a zwłaszcza obradującej wówczas tzw. Komisji Pahlenowskiej, zarzuty stawiane Żydom przez renegata Brafmana w jego *Księdze kahału*^[58], a streszczające się w twierdzeniu, że kahał – to instytucja rewolucyjna, podburzająca ludność wobec władzy i rządów chrześcijan. Zespolony ściśle w sobie samorząd żydowski, co znalazło dobitne potwierdzenie w ‘Pinkasie litewskim’, mógłby – obawiano się – uprawdopodobnić to przypuszczenie”^[59].

W 1900 r. fragmenty pinkasu waadu litewskiego zamieścił w swoim artykule Szaul Pinchas Rabinowic, który – co ciekawe – odnotował korzystanie ze słuckiego egzemplarza pinkasu, udostępnionego mu przez Harkawiego^[60].

W latach 1909–1912 Szymon Dubnow^[61] opublikował cały tekst pinkasu waadu litewskiego, opierając się na rękopisie z Grodna i zaznaczając różnice występujące w egzemplarzu brzeskim i wileńskim. Publikacja ukazała się jako dodatek do redagowanego przez Dubnowa kwartalnika „Jewriejskaja Starina” i obejmowała tekst hebrajski wraz z tłumaczeniem rosyjskim autorstwa I. Tuwima^[62]. Tłumaczenie to pozostawia jednak wiele do życzenia: miejscami jest niedokładne, wiele

trudnych do zrozumienia terminów podano w oryginalnym brzmieniu, bez wyjaśnienia; spore partie tekstu zostały opuszczone.

W 1924 r. Dubnow opublikował rosyjskie tłumaczenie dodatków do tekstu pinkasu^[63]. Obejmuje ono cztery wyroki wydane w procesach między waadem litewskim a koronnym oraz pięć wyroków, które zostały wydane w sprawach między litewskimi gminami głównymi.

W 1925 r. Dubnow wydał w Berlinie tekst hebrajski pinkasu waadu litewskiego^[64]. Zasadniczą część wydawnictwa stanowi 1030 wpisów z lat 1623–1761, podzielonych według kolejnych 34 waadów. Wpisy mają oryginalną numerację ciągłą, która ułatwiała urzędnikom waadu odwoływanie się do wcześniej wydanych postanowień. Wydawnictwo posiada dwa załączniki. Pierwszy zawiera siedem wyroków, jakie zostały wydane w sporach między waadem koronnym a litewskim w latach 1633–1681^[65]. Drugi załącznik stanowi trzynaście wyroków z lat 1652–1761, które zostały wydane w sprawach między litewskimi gminami głównymi^[66].

Dziesięć lat po ukazaniu się wydawnictwa Dubnowa Israel Halperin opublikował obszerne dodatki i uzupełnienia do pinkasu waadu litewskiego^[67]. Natomiast materiały dotyczące Karaimów i ich relacji z waadem litewskim wydali Icchak Luria^[68], Jacob Mann^[69] oraz Israel Klausner^[70].

Wydawnictwo Dubnowa – zasadnicze dla badań nad waadem litewskim – spotkało się z bardzo przychylnym przyjęciem. Izak Lewin pisał: „Edycja jest na ogół nader poprawna, druk wyśmienity, szata zewnętrzna staranna, całość nic prawie nie pozostawia do życzenia, wyjąwszy chaotyczne używanie nawiasów, co do których nie zawsze jest wiadome, czy i kiedy i dlaczego zawierają one uwagi wydawcy, czy warianty skorygowanego częstokroć tekstu”^[71]. Dziś, w świetle współczesnych norm wydawniczych, niedostatki wydania są jeszcze bardziej widoczne. Wydawca bowiem opublikował tekst, nie zaznaczając późniejszych dopisków, uzupełnień czy fragmentów pisanych inną ręką, których można się jedynie domyślać z treści wpisów. Stąd tak wielu trudności przysparza odtworzenie chronologii posiedzeń waadu. Niekiedy tekst zawiera błędy, ale nie można się zorientować, czy są to pomyłki pisarza, czy wydawcy^[72].

Warto tu zwrócić uwagę na specyfikę językową pinkasu waadu litewskiego. Oryginalne księgi pinkasu miały charakter czystopisu, do którego wpisywano hebrajskie tłumaczenie postanowień. Jak można przypuszczać, obrady waadu odbywały się w jidysz – języku używanym na co dzień przez Żydów litewskich, i pisarze sporządzali notatki właśnie w tym języku. Na ich podstawie dokonywali później tłumaczenia na hebrajski. Język hebrajski uważano za odpowiedni do prowadzenia ksiąg i dokumentacji na wszystkich poziomach funkcjonowania autonomii żydowskiej, od gminnego po centralny. Wynikało to zapewne z postrzegania instytucji samorządowych jako narzędzia wprowadzania w życie prawa religijnego, dla którego właściwym był język hebrajski.

Język hebrajski, używany w źródłach wytworzonych przez instytucje samorządu żydowskiego w Rzeczypospolitej, określany jest jako kancelaryjny hebrajski aszkenazyjski. Zawiera on wyrażenia aramejskie zaczerpnięte z Talmudu, przede wszystkim na określenie konceptów prawnych. Natomiast na określenie wielu przedmiotów dotyczących życia codziennego używano nazw w jidysz. Dovid Katz zwraca uwagę na neologizmy jidyszowo-hebrajskie, np. określenie *noldes* (*nojldojs*) – dosł. „nowo narodzeni” używane było na oznaczenie nieprzewidzianych wydatków^[73].

W praktyce stosowanie języka hebrajskiego do opisu realiów dawnej Rzeczypospolitej przysparzało pisarzom wielu problemów. Trudności nastęrczało oddanie terminów z języka polskiego, przede wszystkim nazw instytucji, urzędów, sądów, podatków i jednostek monetarnych. Pierwszym rozwiązaniem było pozostawienie ich w oryginalnym brzmieniu; zapisywano zatem literami hebrajskimi: *podimni* (podymne), *arenda*, *czopowi* (czopowe), *grod* (urząd lub sąd grodzki),

tribunal, sejmik, asignacja, konstitucja, obligacja, kwit, prikomorik (przykomorek). Drugą możliwością było przetłumaczenie nazwy na hebrajski, np. *gilgolet* – pogłównie, *zahuw* – złoty, *cheder* – komora (celna), *adon* – pan, *degel tribunal* – chorągiew trybunalska, *sar cawa gadol* – hetman wielki. Również niektóre trudne do przetłumaczenia nazwy jidyszowe pozostawiano w oryginalnym brzmieniu. Na ogół dotyczyły one życia codziennego, m.in. potraw, strojów, tkanin. Niekiedy nazwy powszechnie używane na co dzień tłumaczono na jidysz, np. *zeksir* – dziesiątka (moneta dziesięciogroszowa). Przy podawaniu nazw własnych, osobowych i geograficznych, stosowano zapis hebrajski lub jidyszowy, co nieraz – zwłaszcza w tym pierwszym przypadku – utrudnia ich identyfikację^[74].

Trudności ze zrozumieniem tekstu pinkasu wynikają też z innych powodów. Otóż pisarze zapisywali słowa w różnej ortografii bądź stosowali swoje własne skróty, a niektóre kwestie notowali bardzo zwięźle, wręcz enigmatycznie. Niekiedy wręcz stwierdzali, że dana rzecz, np. jakieś przestępstwo, nie nadaje się do zapisania.

Pinkas waadu litewskiego stanowi fundamentalne źródło do badania historii Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim. Stanowi kopalnię różnorodnych informacji, zarówno na temat funkcjonowania instytucji, poboru podatków, sądownictwa, kontaktów z otoczeniem nieżydowskim, jak i życia codziennego oraz obyczajowości. Jak pisze Lewin, wychwalając Dubnowa i jego wydawnictwo: „Bez przesady powiedzieć można, że materiał zebrany w protokołach sejmów żydowskich na Litwie jest tak cenny, że nie podobna już będzie w przyszłości żadnemu historykowi go ominąć”^[75]. Podobnie znaczenie pinkasu postrzegali inni badacze, m.in. Mark Wisznicer^[76].

Mniejsze znaczenie dla badania waadu litewskiego mają źródła gmin żydowskich. Spośród pinkasów kahału (władz gminnych) warto wskazać tykociński^[77] i zabłudowski^[78], ten ostatni istotny przede wszystkim z racji zbierania się waadu w tej gminie.

Źródła żydowskie stanowią podstawę badań nad waadem litewskim, ale jego działalność, ze względu na różnorodne kontakty ze światem zewnętrznym, znalazła również odbicie w bardzo wielu źródłach nieżydowskich. Są to dekryty królewskie (odnotowywane między innymi w Metryce Litewskiej^[79]), regulacje urzędników państwowych, przede wszystkim podskarbach, wojewodów i hetmanów, zarządzenia właścicieli dóbr i urzędników dominialnych. Zapisy ważne dla funkcjonowania waadu litewskiego spotykamy także w konstytucjach sejmowych i laudach sejmikowych.

Waad litewski pojawia się także w księgach sądowych – Trybunału Głównego Litewskiego, Trybunału Skarbowego Litewskiego oraz komisji wojskowo-skarbowych. Waad pozywany był za niezapłacone podatki i opłaty, przede wszystkim pogłównie, niespłacone długi, a także za zatrudnianie służby chrześcijańskiej. Czasem przy tej okazji ujawniają się wewnętrzne sprawy żydowskie, takie jak problem przebiegu granic obszarów podlegających władzy poszczególnych gmin czy konflikty między gminami. Co ciekawe, do ksiąg tych wpisywano również wewnętrzne dokumenty żydowskie, np. taryfy rozkładu podatków – aby można się było do nich odwołać przy egzekucji. Wiele dokumentów, w tym także dotyczących wewnętrznego życia żydowskiego, było oblatowanych w księgach grodzkich.

Pokaźna liczba materiałów nieżydowskich dotyczących Żydów litewskich i waadu litewskiego została wydana przez Komisję Archeograficzną w Wilnie^[80] oraz w innych zbiorach.

Pewne aspekty funkcjonowania waadu są znacznie lepiej widoczne w źródłach nieżydowskich. Pokazują one bardziej szczegółowo relacje Żydów i instytucji żydowskich z dworem królewskim, magnaterią i sejmem Rzeczypospolitej, a także realia działalności fiskalnej waadu. Dotyczy to

również wielu kwestii przemilczanych w pinkasie waadu lub odnotowanych bardzo lakonicznie. Tak było w przypadku różnego rodzaju konfliktów i oskarżeń, których szczegóły zostały pominięte po to, by zapisów w pinkasie nie przywoływano w późniejszych wystąpieniach przeciwko Żydom. Podobnie mogło być z opisywaniem podejmowanych działań, którym nieraz towarzyszyło szukanie protekcji, wręczenie „prezentów” i próby ominięcia bądź zmiany zarządzeń władz państwowych czy dominialnych. Dopiero zestawiając źródła żydowskie i nieżydowskie, uzyskujemy pełny obraz, w którym motywacje wydania zarządzeń czy podjęcia działań przez waad stają się zrozumiałe.

Problem stanowi jedynie rozmiar kwerendy, przekraczającej ramy jednej pracy, a zapewne także możliwości jednego badacza. Z konieczności wiele materiałów badałam tylko wrywkowo i sondażowo, starając się sprawdzić, czy i w jakich okolicznościach pojawia się w nich waad litewski. Dotyczy to zwłaszcza ksiąg sądownictwa skarbowego. Z pewnością przeprowadzenie szeroko zakrojonej kwerendy archiwaliów nieżydowskich może obraz waadu litewskiego bardzo wzbogacić.

Na temat waadu litewskiego powstało niewiele opracowań. Krótkie wzmianki spotykamy w dziełach typu syntetycznego czy podręcznikowego, m.in. autorstwa Majera Bałabana, Salo W. Barona i Bernarda D. Weinryba, oraz w ogólnych pracach o Żydach na Litwie, o których była mowa we wstępie.

Waadowi litewskiemu poświęcony jest bardzo ogólny artykuł Chaima Hilela Ben-Sassona^[81], a także artykuły Marka Wisznicera (Vishnitzer) ^[82], Abby Gomera^[83] i Szmuela Spektora^[84].

Kilka artykułów omawia wybrane aspekty funkcjonowania waadu litewskiego albo obydwu waadów. Ustawodawstwem waadu litewskiego zajmuje się w swoim artykule Israel Sosis^[85]. Zarządzenia waadu litewskiego dotyczące dobroczynności (wspierania nauki, wyposażania ubogich dziewcząt, pomocy wygnańcom, wykupu jeńców, zbierania datków dla ubogich w Ziemi Izraela) omawia Abraham Cronbach^[86]. Zarządzenia obydwu waadów o bankrutach przedstawia Fejtl Diksztejn^[87]. Kilka artykułów Israela Halperina dotyczy obu waadów: początków waadu litewskiego i jego związków z waadem koronnym^[88], struktury waadu litewskiego, polskiego i morawskiego^[89], związków obu waadów z Ziemią Izraela^[90] oraz cenzury wydawanych książek^[91].

^[35] J. Goldberg, *Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 46.

^[36] *Pinkas Waad Arba Aracot* [Pinkas Sejmu Czterech Ziem], wyd. I. Halperin, Jeruzalajim 1945.

^[37] *Pinkas Waad Arba Aracot* [Pinkas Sejmu Czterech Ziem], wyd. I. Halperin, t. 1: 1580–1792, 2 wyd., poprawił i uzupełnił I. Bartal, Jeruzalajim 1989.

^[38] I. Schiper, *Pojlisze regesten cu der geschichte funem „Waad Arba Aroces”* [Polskie rejestry do historii Sejmu Czterech Ziem], „Historisze Sziiftn” 1, 1929, s. 85–113.

^[39] *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, wyd. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011.

^[40] Tamże, s. 7.

^[41] Przegląd najważniejszej literatury dotyczącej waadu koronnego znajduje się we wstępie do książki *Sejm Czterech Ziem. Źródła...*, s. 5.

^[42] Niestety nie można nazwać rzetelną monografią książki Anatola Leszczyńskiego, *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994. Tytuł pracy tylko częściowo odpowiada jej treści,

przedmiotem zainteresowania autora są bowiem żydowskie instytucje autonomiczne wszystkich trzech szczebli, a opis funkcjonowania waadu koronnego stanowi zaledwie trzecią część tej stosunkowo niewielkiej publikacji. Poza tym książka zawiera wiele błędów i nieścisłości.

[43] I. Lewin, *Protokoły sejmów litewsko-żydowskich*, [w:] I. Lewin, *Z historii i tradycji. Szkice z dziejów kultury żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 77.

[44] M. Bałaban, *Historja i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, t. III, Lwów–Warszawa–Kraków 1925 (reprint: Warszawa 1982), s. 225; M. Wisznicer, *Litowski waad*, [w:] *Istorija jewriejskago naroda*, t. 11, Moskwa 1914, s. 181.

[45] YIVO, RG 87 Dubnow Collection, fol. 924–928.

[46] JTS, 8824.

[47] CNBW, f. 321, op. 1, nr 55–56.

[48] NLI, 8°1073.

[49] NLI, 8°3175.

[50] S. Stampfer, *Some Implications of Jewish Population Patterns in Pre-partition Lithuania*, „Scripta Hierosolymitana”, t. 38: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998, s. 192.

[51] *Dokumenty po istorii i kulturie jewriejew w archiwach Moskwy. Putiewoditel*, red. M.S. Kupowieckij, J.W. Starostin, M. Web, Moskwa 1997.

[52] GARF, f. 9533, op. 1, nr 327.

[53] A.L. Feinstein, *Ir tehila* [Miasto sławy], Warsza 1884/85 (reprint: Izrael 1967/68), s. 98–115.

[54] A.L. Feinstein, *Nitej naamanim* [Dobre czyny], „Ha-Asif” 6, 1893, s. 164–178.

[55] Abraham Elias (Albert) Harkawi (1835–1919) – orientalista i historyk. Studiował na uniwersytecie w Petersburgu, Berlinie i Paryżu. Od 1870 r. wykładał na uniwersytecie petersburskim (w 1872 r. uzyskał stopień doktora), potem jako Żyd został usunięty z uniwersytetu i od 1877 r. kierował działem literatury żydowskiej i rękopisów orientalnych Biblioteki Cesarskiej.

[56] *Chamisza ktawim mi-pinkas ha-medina de-Lita be-injan jachas ha-medina hazot le-arba aracot de-Polin* [Pięć dokumentów z pinkasu kraju litewskiego w sprawie stosunku tego kraju do [Sejmu] Czerech Ziem polskich], wyd. A.E. Harkawi, „Ha-Asif” 6, 1894, s. 155–163.

[57] *Le-korot Israel be-medinat Lita* [Do dziejów Żydów w państwie litewskim], wyd. A.E. Harkawi, „Ha-Melic” 1894, nr 1, s. 5–6; nr 3, s. 7–8; nr 6, s. 6–7.

[58] Jakub Brafman (ok. 1825–1879) był wykładowcą języka hebrajskiego w seminarium duchownym w Mińsku i cenzorem ksiąg hebrajskich w Wilnie i Petersburgu. Opublikował kilka wrogich Żydom tekstów, z których największy rozgłos zdobyła opublikowana w 1869 r. *Kniga kagała* (polskie tłumaczenie: *Księga kahału*, Lwów 1874).

[59] I. Lewin, *Protokoły sejmów...*, s. 77.

[60] S.P. Rabinowic, *Le-toldot ha-knesijot ha-israelijot be-Lita be-jemej ha-mea he-chamiszit le-elef ha-szishi* [Do dziejów wspólnot żydowskich na Litwie w XVI–XVII wieku], [w:] *Tehila le-Dawid (...) le-zichron Dawid Kojfmann* [Chwała Dawidowi (...) ku pamięci Dawida Kaufmanna, red. M. Brann, F. Rosenthal, Breslau 1900, t. 1 (część hebrajska), s. 55–68.

[61] Szymon Dubnow (1860–1941) – historyk, filozof. Od 1908 r. wykładał w petersburskim Instytucie Spraw Żydowskich, wydawał kwartalnik „Jewiejskaja Starina” (1909–1918). Po 1922 r. przeniósł się z Petersburga do Berlina. Stamtąd uciekł przed hitlerowcami do Rygi, gdzie został

zamordowany podczas tzw. akcji likwidacyjnej w 1941 r.

[62] *Pinkas ha-Medina o pinkas waad ha-kehilot ha-raszijot be-medinat Lita* [Pinkas Kraju albo pinkas gmin głównych na Litwie], rosyjski tytuł: *Oblastnoj pinkos Waada głównych jewriejskich obszczin Litwy*, wyd. S. Dubnow, tłum. I. Tuwim, t. 1, S. Pieterburg 1909; t. 2 (1664–1761), S. Pieterburg 1912.

[63] *Dopólnienija k „Litowskiemu pinkosu”*, tłum. S. Dubnow, „Jewriejskaja Starina” 11, 1924, s. I–XXXV.

[64] *Pinkas ha-Medina o pinkas waad ha-kehilot ha-raszijot be-medinat Lita* [Pinkas Kraju albo pinkas gmin głównych na Litwie] [dalej: PM], wyd. S. Dubnow, Berlin 1925.

[65] Pięć z nich (nr 1–4 i 7) wydał w wcześniej Harkawi (*Chamisza ktawim...*, s. 155–163), a cztery (nr 1–3 i 7) sam Dubnow w rosyjskim tłumaczeniu (*Dopólnienija k „Litowskiemu pinkosu”*..., s. II–XVI).

[66] Harkawi opublikował wcześniej dwa z nich (nr 1–2) oraz wyrok dotyczący gminy słuckiej (PM nr 829) (*Le-korot Israel...*, nr 1, s. 5–6; nr 3, s. 7–8; nr 6, s. 6–7), a pięć z nich (nr 1–5) Dubnow opublikował wcześniej w tłumaczeniu rosyjskim (*Dopólnienija k „Litowskiemu pinkosu”*..., s. XVII–XXXV).

[67] *Tosafot u-miluim le-pinkas medinat Lita* [Dodatki i uzupełnienia do pinkasu kraju litewskiego], wyd. I. Halperin, „Chorew” 2, 1934–1935, s. 67–86, 123–200.

[68] *Kehilot Lita we-ha-Karaim. Haarachat misim al ha-Karaim we-gwijahem be-mea 16 we-17*. [Gminy litewskie i Karaimi. Wyznaczanie podatków karaimskich i ich pobór w XVI–XVII wieku], wyd. I. Luria, „He-Awar” 1, 1918, s. 159–171.

[69] *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, t. II: *Karaitica*, wyd. J. Mann, Philadelphia 1935.

[70] I. Klausner, *Ktaw-cherem szel waad medinat Lita neged ha-masigim gwul ha-Karaim* [Cherem waadu litewskiego wobec osób naruszających prawa Karaimów], „Cijon” 22, 1957, s. 74–75.

[71] I. Lewin, *Protokoły sejmów...*, s. 78.

[72] Niekiedy spotykamy błędy w datach, np. mowa jest o zarządzeniach waadu z 5398 (1638 r.), dotyczących karania osób obrażających rabina lub przywódców (PM nr 370). Jest to najwyraźniej pomyłka wydawcy, gdyż zarządzenie o takiej treści wydano w 5388 (1628 r.) – PM nr 129.

[73] D. Katz, *Lithuanian Jewish Culture...*, s. 83.

[74] Na temat języka stosowanego przez instytucje autonomii żydowskiej zob. M. Altbauer, *O języku dokumentów związanych z samorządem żydowskim w Polsce*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 15–22.

[75] I. Lewin, *Protokoły sejmów...*, s. 78.

[76] Jak napisał Mark Vishnitzer, „the minute-books of the Vaad form one of the most significant Jewish historical document of post-Talmudic times” (M. Vishnitzer, *The Lithuanian Vaad*, „The Menorah Journal” 19, 1930–1931, s. 261).

[77] *Pinkas kahal Tiktin 381–566. Haskamot, hachlatot we-takanot kefi sze-heetikan min ha-pinkas ha-mekori sze-awad be-Szoa Israel Hailprin* [Pinkas kahału tykocińskiego 1621–1806. Postanowienia i zarządzenia skopiowane przez Izraela Halperina z oryginalnej księgi zniszczonej podczas Zagłady], wyd. M. Nadav, t. 1, Jeruszałajim 1996, t. 2, Jeruszałajim 1999.

[78] NLI 4°103. Fragmenty tego pinkasu opublikował w swoich dodatkach Israel Halperin (*Tosafot u-miluim...*).

[79] O Metryce Litewskiej zob. P. Kennedy Grimsted, *The „Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki*, with the collaboration of Irena Sułkowska-Kurasiowa, Cambridge, Massachusetts 1984.

[80] *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissijeju dla razbora driewnich aktow*. Wydawnictwo obejmuje 39 tomów, które ukazały się w Wilnie w latach 1865–1915.

[81] Ch.H. Ben-Sasson, *Waadej ha-aracot sze-be-mizrach-Ejropa* [Sejmy ziem w Europie Wschodniej], [w:] Ch.H. Ben-Sasson, *Recef u-temura. Ijunim be-toldot Israel be-jemej-ha-bejnajim u-we-et he-chadasza* [Kontynuacja i zmiana. Studia z dziejów Żydów w średniowieczu i czasach nowożytnych], Tel Awiw 1984, s. 239–257, oraz [w:] *Kijum we-szewer. Jehudej Polin we-dorotejhem* [Trwanie i rozłam. Żydzi polscy w ciągu wieków], red. I. Bartal, I. Gutman, Jeruzalajim 1997, s. 145–159.

[82] M. Vishnitzer, *The Lithuanian Vaad*, „The Menorah Journal” 19, 1930–1931, s. 261–270; *Litowskij waad*, [w:] *Istorija jewriejskago naroda*, t. 11, Moskwa 1914, s. 181–205; *Der waad Lite, zejn struktur un di rolie zejne in dem gezelkszaftechn lebn fun di litwisze Jidn* [Waad litewski, jego struktura i rola w życiu społecznym Żydów litewskich], [w:] *Lite* [Litwa], red. M. Sudarski, U. Kacenenbogn, I. Kisin, t. 1, Nju Jork 1951, kol. 163–191.

[83] A. Gomer, *Beiträge zur Kultur- und Sozialgeschichte des litauischen Judentums in 17. und 18. Jahrhundert*, Bochum 1930.

[84] S. Spektor, *Waad Jehudej Lita* [Waad Żydów litewskich], [w:] *Jahadut Lita* [Żydzi litewscy], t. 1, Tel Awiw 1959, s. 124–137.

[85] I. Sosis, *Der jidiszer sejm in Lite un Wejsrusland in zejn gezegeweriszer tetikejt (1623–1761), lojt zejne protokoln* [Sejm żydowski na Litwie i Białorusi i jego działalność ustawodawcza (1623–1761) według jego protokołów], „Cajtszrif” 2–3, 1928, kol. 1–72.

[86] A. Cronbach, *Social Action in Jewish Lithuania*, „Hebrew Union College Annual” 23, cz. 2, 1950–1951, s. 593–616.

[87] F. Diksztejn, *Takanot waadej Polin we-Lita al ha-borechim* [Zarządzenia waadów Polski i Litwy odnośnie bankrutów], „Ha-Miszpat ha-Iwri” 1, 1918, s. 29–76.

[88] I. Halperin, *Reszito szel waad medinat Lita we-jachaso al Waad Arba Aracot* [Początki waadu litewskiego i jego relacje z Sejmem Czterech Ziem], „Cijon” 3, 1937, s. 51–57.

[89] I. Halperin, *Miwne ha-waadim be-Ejropa ha-Mizrachit we-ha-Merkazit ba-mea ha-17 we-ha-18* [Struktura waadów w Europie Wschodniej i Centralnej w XVII i XVIII wieku], [w:] tenże, *Jehudim we-jahadut be-mizrach Ejropa. Mechkarim be-toldotejhem* [Żydzi w Europie wschodniej. Studia historyczne], Jeruzalajim 1969, s. 55–60.

[90] I. Halperin, *Al jachasam szel ha-waadim we-ha-kehilot be-Polin le-Erec Israel* [O stosunku waadów i gmin w Polsce do Kraju Izraela], „Cijon” 1, 1936, s. 82–88.

[91] I. Halperin, *Waad Arba Aracot be-Polin we-ha-sefer ha-iwri* [Sejm Czterech Ziem w Polsce i książka hebrajska], [w:] tenże, *Jehudim we-jahadut be-mizrach Ejropa. Mechkarim be-toldotejhem* [Żydzi w Europie wschodniej. Studia historyczne], Jeruzalajim 1969, s. 78–107.

Powstanie sejmu żydowskiego (waadu) i jego rozłam w 1623 r.

Powstanie sejmu żydowskiego w Rzeczypospolitej wciąż pozostaje słabo zbadane i budzi wiele kontrowersji. W historiografii istnieją dwie odrębne teorie dotyczące genezy tej instytucji^[92].

Pierwsza, najczęściej przyjmowana przez historyków, wiąże powstanie sejmu żydowskiego z wprowadzeniem ryczałtowego sposobu poboru pogłównego żydowskiego. Pogłówny żydowski, podstawowy podatek państwowy płacony przez Żydów, zostało wprowadzone w 1549 r. i – zgodnie ze swoją nazwą – miało być płacone od głowy (po 1 zł od każdej osoby powyżej jednego roku życia). W 1550 r. przeprowadzono spis ludności żydowskiej, a potem zbierano podatki według starych spisów lub starych kwitów, mimo że uniwersały królewskie nakazywały ściąganie pogłównego żydowskiego na podstawie nowych spisów. Trudności z poborem pogłównego żydowskiego spowodowały, że w 1581 r. uchwalono pobieranie go w postaci sumy ryczałtowej. Uniwersał poborowy sejmu zwyczajnego w Warszawie (1581 r.) postanawiał: „Żydowie, tak w Koronie iako w Wielkim Księstwie Litewskim nemine prorsus excepto, mają się złożyć na summę trzydzieści tysięcy złotych do panow podskarbiow i szafarzow, koronnego i litewskiego, oddać będą powinni na każdy rok od dwu lat po trzydzieści tysięcy. A dywizja summy tej takowa być ma, że Żydowie koronni po piętnaście tysięcy na rok także dawać będą powinni; z którą summą Żydowie polscy w Warszawie a litewscy w Wilnie na święty Jan [24.VI.] stawić się będą powinni, sub poena similis summae”^[93]. W 1590 r. wyznaczono osobne kwoty: 20 000 zł dla Korony i 6000 zł dla Litwy. Na kolejnych sejmach postanawiano pobierać pogłówny żydowski od głowy, ale dawano możliwość arendowania tego podatku, co w praktyce oznaczało ryczałt. Po raz ostatni pogłówny według spisów zbierano w 1624 r., później wysokość tego podatku wyznaczano wyłącznie w postaci ryczałtu. Do stosowania ryczałtu skłaniały trudności z pobieraniem realnego pogłównego od Żydów, spowodowane dużą mobilnością ludności żydowskiej, unikaniem przez nią spisów, a także niesprawnością administracji skarbowej Rzeczypospolitej^[94]. Za rozdzielenie sumy ryczałtowej między poszczególne gminy i okręgi oraz za pobór podatku odpowiadać miały instytucje samorządu żydowskiego. Doprowadziło to do powstania regularnie zbierającego się sejmu żydowskiego. Tę teorię powstania sejmu żydowskiego, a tym samym przyjęcie początku lat 80. XVI w. za początek funkcjonowania tej instytucji, spotykamy w pracach takich badaczy jak Majer Bałaban, Szymon Dubnow, Rafał Mahler, Ignacy Schiper, Mojżesz Schorr, Jakub Goldberg, Judith Kalik i Adam Kaźmierczyk. Natomiast Israel Halperin, we wstępie do „odtworzonego” przez siebie pinkasu waadu koronnego wstrzymał się od jednoznacznych stwierdzeń i uznał rzecz za wymagającą dalszych badań.

W świetle drugiej teorii, pojawiającej się w dawniejszych, XIX-wiecznych pracach (ale też np. u Shmuela Ettingera) i obecnie uważanej na ogół za przestarzałą, początki sejmu żydowskiego związane są z sądem rabinackim, który funkcjonował podczas jarmarków w Lublinie od lat 20.–30. XVI w.^[95] Natomiast w 1559 r. wzmiankowani są „parnasi kraju” (hebr. *parnesej ha-medina*) na jarmarku lubelskim, rozstrzygający spór między gminami. Podobnie w responsach Mojżesza Isserlesa (Remu; zm. 1572) mowa jest o wspólnych wydatkach mieszkańców „trzech krajów” (hebr. *shalosz*

ha-medinot) na podatki lub fałszywe oskarżenia, a w 1576 r. wzmiankowani są „dajani trzech ziem” (hebr. *dajanej de-szalosz aracot*)^[96]. Ostatnio również Jan Doktor zwrócił uwagę, że ślady działalności sejmu żydowskiego pochodzą ze znacznie wcześniejszego okresu niż rok 1581. Wskazał przy tym na *haskamę* – zgodę na druk figurującą na kartach tytułowych Talmudu Babilońskiego, drukowanego od 1559 r. w Lublinie. Oznaczała ona, że wyłącznie egzemplarze tego wydania będą używane do nauczania w jesziwach Rzeczypospolitej. *Haskama* ta została wydana przez *Waad Szalosz Medinot* (Sejm Trzech Krajów), czyli rabinów i rektorów jesziw trzech krajów: Wielkopolski, Małopolski i Litwy.^[97]

Wydaje się, że te stanowiska nie są ze sobą sprzeczne, a jedynie pokazują dwa etapy formowania się i dwa istotne elementy centralnego przedstawicielstwa żydowskiego. Pierwszy element stanowiło zgromadzenie rabinów i rektorów jesziw, zajmujące się sądownictwem oraz kwestiami naukowymi – interpretacjami prawnymi i cenzurą wydawanych lub sprowadzanych książek. Tę działalność będzie kontynuował trybunał sejmu żydowskiego. W drugiej połowie XVI w., kiedy pojawi się potrzeba rozdzielania i pobierania pogłównego żydowskiego, do grona uczonych dołączą „świeccy” delegaci – przedstawiciele prowincji. Ten dualizm między „duchowymi” a „świeckimi” uczestnikami będzie się utrzymywał przez cały okres funkcjonowania sejmu żydowskiego.

Proces formowania się instytucji autonomii żydowskiej przebiegał oddolnie, stymulowany zarówno przez potrzeby „wewnętrzne” (rozstrzygnięcia halachiczne, sądownictwo), jak i „zewnętrzne” (kwestie podatków państwowych, interwencje dotyczące ogółu ludności żydowskiej). Powstanie sejmu żydowskiego zostało poprzedzone wykształceniem się struktur samorządowych na poziomie prowincji. Prowincje zwane ziemiami czy ziemstwami (dwa dokumenty Zygmunta Augusta z 1551 r. mówią o pięciu ziemiach^[98]) znacznie wcześniej odbywały swoje zjazdy, w źródłach nieżydowskich nazywane – na wzór zgromadzeń szlacheckich – sejmikami. Posiadały one również swoich rabinów ziemskich^[99]. Najwcześniej, bo około 1519 r. wykształciło się ziemstwo wielkopolskie^[100]. Inne ziemstwa ukształtowały się w latach 50.–70. XVI w.^[101]

Na terenie ziemstwa litewskiego funkcjonowały sądy złożone z rabinów najważniejszych gmin, co poświadczają dekryty z lat 1449–1553^[102]. W 1568 r. sąd rabinów litewskich, zasiadających w Brześciu Litewskim, rozstrzygał sprawę między dzierżawcami ceł, Izaakiem Brodawką a Mendlem Izakowiczem^[103]. Źródła pokazują też współpracę gmin Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVI w., podejmowaną przeważnie w związku z nakładanymi na Żydów podatkami. Starsi żydowscy największych gmin, przede wszystkim Brześcia, występują w nich w imieniu wszystkich Żydów litewskich^[104]. Dokument sprzed 1569 r. mówi o wyborze dziewięciu seniorów kraju (hebr. *rosz medina*) oraz trzech rabinów, spośród których trzech przywódców i jeden rabin mieli zasiadać na każdym jarmarku lubelskim. Ich zadaniem było czuwanie nad sprawami ogółu i niedopuszczenie do pojawienia się zagrożeń, zarówno spowodowanego przez samych Żydów, jak i ze strony władz nieżydowskich^[105].

W źródłach nieżydowskich sejm żydowski określany był jako zjazd lub kongres żydowski, generalna synagoga i generalność żydowska^[106]. Hebrajska nazwa *Waad Arba Aracot* tłumaczona jest jako Sejm Czterech Ziem. Wielu badaczy zwracało jednak uwagę, że nazwa „ziemia” jest tu myląca, gdyż chodzi o znacznie większy obszar obejmujący kilka województw, i proponowało zastąpić ją terminem „ziemstwo”. Tymi czterema ziemiami były: Wielkopolska, Małopolska, Ruś i Wołyń. Razem z Litwą zjazd był nazywany Sejmem Pięciu Ziem (przy czym Majer Bałaban uważa Litwę za jedną z czterech ziem obok Wielkopolski, Małopolski i Rusi). Czasami źródła wspominają o trzech lub o więcej niż pięciu ziemiach.

W pierwszych dziesięcioleciach istnienia waadu uczestnikami sesji byli głównie rabini i delegaci wybrani przez ziemstwa, odbywające swoje własne zjazdy prowincjonalne^[107]. W późniejszym okresie z ziemstw wyłoniły się mniejsze części, a duże gminy uzyskały przywileje i prawa dla swoich delegatów, identyczne z tymi, jakie posiadali delegaci ziemstw^[108].

Sejm Czterech Ziem spotykał się początkowo raz, a później dwa razy w roku, na jarmarkach w Lublinie (w lutym – na Matkę Boską Gromniczną 2 II) i od 1608 r. w Jarosławiu (w sierpniu–wrześniu – na Matkę Boską Zielną 15 VIII). Odbywanie zjazdów podczas jarmarków wynikało z możliwości łatwiejszego i bezpieczniejszego podróżowania oraz przekazywania informacji za pośrednictwem kupców przybywających z całego kraju.

Sejm żydowski posiadał swoich urzędników: parnasa (po polsku określanego jako marszałek, najwyraźniej na podstawie analogii z sejmem Rzeczypospolitej), pisarzy i wierników. Syndyk generalny (sztaflan) reprezentował interesy Żydów na dworze królewskim, na sejmie Rzeczypospolitej oraz przed Trybunałem Koronnym i Litewskim. Urzędnicy sejmowi otrzymywali pensje oraz zwrot wydatków ponoszonych przy pełnieniu swojej funkcji. Było szczególnie korzystne, jeśli urzędnicy waadu byli jednocześnie serwitormi królewskimi, a tym samym mieli prawo przebywania na dworze królewskim.

Oprócz rozdzielania i poboru pogłównego żydowskiego do kompetencji waadu należało reprezentowanie generalnych interesów Żydów oraz wydawanie zarządzeń dotyczących funkcjonowania społeczności żydowskiej. Ta działalność ustawodawcza dotyczyła bardzo wielu dziedzin: funkcjonowania gmin, stosunków między gminami, sądownictwa, działalności gospodarczej prowadzonej przez Żydów (problemu konkurencji między Żydami, dzierżawy dochodów publicznych czy działalności kredytowej), nauki i szkolnictwa, dobroczynności, kwestii obyczajowych i stosunków z otoczeniem niemydowskim. Przy Sejmie Czterech Ziem funkcjonował trybunał, rozsądający spory między jednostką a gminą, gminą a ziemią oraz między dwiema gminami, pełniący również rolę sądu apelacyjnego wobec wyroków sądów gminnych. Trybunał, będąc zgromadzeniem uczonych, zajmował się kwestiami prawa żydowskiego i cenzurą publikacji.

W 1623 r. Żydzi litewscy oddzielili się od struktur sejmu żydowskiego i stworzyli swój własny, niezależnie funkcjonujący waad^[109]. Jak zauważa Mark Wisznicer, łatwo jest zrozumieć przyczyny powstania odrębnej instytucji: Żydzi polscy i Żydzi litewscy różnili się bowiem charakterem, sposobem życia i duchowością i – mimo unii lubelskiej, która silnie zespoliła obie części państwa polsko-litewskiego – pozostawali odrębnymi grupami^[110].

Ciąg dalszy w wersji pełnej

^[92] Jak zauważają Jakub Goldberg i Adam Kaźmierczyk we wstępie do zbioru źródeł dotyczących Sejmu Czterech Ziem, spory co do genezy sejmu żydowskiego wynikają z tego, że nie został on powołany na mocy przywileju czy dokumentu wystawionego przez władzę królewską (*Sejm Czterech Ziem. Źródła...*, s. 8).

^[93] *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, wyd. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006, nr XXXIV, s. 39–40. Później, aż do 1717 r., sumy te były stale podwyższane przez sejmy Rzeczypospolitej, co spowodowane było zarówno rosnącą liczbą ludności żydowskiej, jak i inflacją. O pogłównym żydowskim zob. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 214–235; A. Filipczak-Kocur,

Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja, Warszawa 2006, s. 65–66, 257–258; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 13–29.

[94] A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki...*, s. 14–15.

[95] Adam Teller zwraca uwagę na oddzielne funkcjonowanie przywództwa świeckiego i rabinicznego. Prestiż rabinów w XVI i XVII w. wynikał z dokonywanych przez nich kodyfikacji halachicznych, wydawanych responsów i regulacji, które przejmowano z gminy do gminy. Na pełnione przez rabinów funkcje sędziowskie wobec ogółu Żydów polskich nie oddziaływali przywódcy świeccy, ponieważ najwyższy sąd rabinacki zbierał się corocznie na jarmarkach, jeszcze przed ukształtowaniem się waadu (A. Teller, *Rabbis without a Function? The Polish Rabbinate and the Council of Four Lands in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, [w:] *Jewish Religious Leadership. Image and Reality*, red. J. Wertheimer, t. 1, New York 2004, s. 389).

[96] Ch.H. Ben-Sasson, *Waadej ha-aracot sze-be-mizrach-Ejropa* [Sejmy ziem w Europie Wschodniej], [w:] tenże, *Recef u-temura. Ijunim be-toldot Israel be-jemej-ha-bejnajim u-we-et he-chadasza* [Kontynuacja i zmiana. Studia z dziejów Żydów w średniowieczu i czasach nowożytnych], Tel Awiw 1984, s. 240.

[97] Jan Doktor, recenzja wydawnictwa źródłowego J. Goldberga i A. Kaźmierczyka: *Sejm Czterech Ziem. Źródła* (Warszawa 2011), KHŻ nr 2 (242), 2012, s. 233–234. Autor recenzji pisze również: „Ślady działalności przedstawicielstwa najważniejszych kahałów Rzeczypospolitej spotykamy zresztą jeszcze wcześniej, tyle że wolało ono działać dyskretnie i nie ujawniać władzom swojego istnienia” (s. 234).

[98] S.A. Bierszadskij, *Pierwije jesziboty w Polsce, ustrojennyje s razrieszenija gosudarstwiennoj własii*, „Woschod” 1896, nr 1, s. 7.

[99] Istotnym momentem dla rozwoju autonomii żydowskiej był rok 1551, kiedy król Zygmunt August zrezygnował z prawa zatwierdzania rabina wielkopolskiego, uznając władzę wszystkich rabinów ziemskich, których wybiorą Żydzi (M. Bałaban, *Prawowej stroj jewriejew w Polsce w sriednije i nowyje wieka*, „Jewriejskaja Starina” 3, 1910, s. 324).

[100] W 1519 r. Żydzi wielkopolscy zaproponowali królowi pobór podatków przez przywódców 11 gmin tego regionu. Król Zygmunt Stary zaakceptował takie rozwiązanie, rezygnując z mianowania własnych urzędników żydowskich, co rozpoczęło proces powstawania instytucji autonomicznych na poziomie regionu (A. Teller, *Laicyzacja wczesnonowożytnego społeczeństwa żydowskiego: rozwój rabinatu w Polsce w XVI wieku*, KH 60, 2003, z. 3, s. 25–27).

[101] Ch.H. Ben-Sasson, *Waadej ha-aracot...*, s. 240.

[102] M. Bałaban, *Prawowej stroj...*, s. 342.

[103] *Russko-jewriejskij archiw. Dokumenty i materiały dla istorii jewriejew w Rossii*, t. II: *Dokumenty i registy k istorii litowskich jewriejew (1550–1569)*, wyd. S.A. Bierszadskij, S. Pietierburg 1882, s. 201–204 (nr 273).

[104] Tamże, s. 117–118 (nr 179), s. 119 (nr 180), s. 198–200 (nr 266).

[105] A. Teller przytacza fragment dokumentu za Halperinem (A. Teller, *Rabbis without a Function?...*, s. 393).

[106] O nazwach na określenie sejmku żydowskiego, używanych zarówno w źródłach żydowskich, jak i nieżydowskich, zob. A. Leszczyński, *Nazewnictwo organów samorządu żydowskiego w dawnej Rzeczypospolitej do 1764 r.*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji*

„Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 29–33.

[107] O zjazdach prowincjonalnych zob. S. Dubnow, *Jeszcze o sriednich organach jewriejskiego samouprawlienija: oblastnyje kagalno-rabbinskije sjezdy (sejmy) w prowincjach Małopolskiej, Wielkopolskiej, Podolii i Wołynii (XVII–XVIII w.)*, „Woschod” nr 1, 1894, s. 139–150.

[108] W połowie XVIII w. takich jednostek było w Koronie kilkanaście. W ordynacji Kazimierza Granowskiego, komisarza skarbu koronnego, wydanej w 1753 r., wymienione są następujące terytoria wysyłające swoich delegatów na waad koronny: 1. Kraków, 2. województwo krakowskie i sandomierskie, 3. Poznań, 4. województwo poznańskie i kaliskie, 5. Lwów i województwo ruskie, 6. Lublin, 7. województwo lubelskie, 8. województwo wołyńskie i kijowskie, 9. województwo bełskie z Ziemią Chełmską i Ordynacją Zamojską, 10. Przemyśl, 11. Ziemia Przemyska, 12. Tykocin, 13. Rzeszów (*Sejm Czterech Ziem. Źródła...*, nr 74, s. 149).

[109] Na niejasności dotyczące genezy rozłamu sejmu żydowskiego zwraca uwagę Stanisław Grodziski (*Z nowych badań nad dziejami waadu – sejmu Żydów Korony*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 86).

[110] M. Wisznicer, *Der waad Lite...*, kol. 164.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

1. Podziały administracyjne

Dostępne w wersji pełnej

2. Czas i miejsce obrad, zwoływanie i przebieg posiedzeń

Dostępne w wersji pełnej

3. Skład waadu, delegaci

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

4. Urzędnicy waadu

Dostępne w wersji pełnej

5. Wydawanie i ogłaszanie zarządzeń, pinkasy

Dostępne w wersji pełnej

1. Wewnętrzne funkcjonowanie gmin

Dostępne w wersji pełnej

2. Stosunki między gminami głównymi a podlegającymi im okręgami, gminami i osiedlami

Dostępne w wersji pełnej

3. Osadnictwo i prawo obywatelstwa

Dostępne w wersji pełnej Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

4. Sądownictwo

Dostępne w wersji pełnej

5. Sprawy gospodarcze

Dostępne w wersji pełnej

6. Pożyczanie pieniędzy. bankructwo

Dostępne w wersji pełnej

7. Życie religijne i społeczne

Dostępne w wersji pełnej

8. Codzienne kontakty z nie-Żydami

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

1. Podatki i ich pobór

Dostępne w wersji pełnej

2. Wydatki waadu

Dostępne w wersji pełnej

3. Długi waadu

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Dostępne w wersji pełnej

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Anna Michałowska-Mycielska

SEJM

ŻYDÓW LITEWSKICH

(1623-1764)

DIALOG

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

